

HUMAN-ANIMAL INTERACTION IN THE CONTEXT OF SUPPORTING DEVELOPMENT. A REVIEW OF SELECTED ANIMAL SPECIES USED IN CHILDREN'S THERAPY

INTERAKCJA CZŁOWIEKA ZE ZWIERZĘTAMI W KONTEKŚCIE WSPIERANIA ROZWOJU. PRZEGLĄD WYBRANYCH GATUNKÓW ZWIERZĄT WYKORZYSTYWANYCH W TERAPII DZIECI

Katarzyna Nosek-Kozłowska^{B,D,E,F}

Institute of Pedagogical Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland
Instytut Nauk Pedagogicznych, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

Nosek-Kozłowska, K. (2025). Human-animal interaction in the context of supporting development. A review of selected animal species used in children's therapy / Interakcja człowieka ze zwierzętami w kontekście wspierania rozwoju. Przegląd wybranych gatunków zwierząt wykorzystywanych w terapii dzieci. Social Dissertations / Rozprawy Społeczne, 19(1), 97-107. <https://doi.org/10.29316/rs/202102>

Authors' contribution /

Wkład autorów:

A. Study design /

Zaplanowanie badań

B. Data collection / Zebranie

danych

C. Data collection /

Dane – analiza i statystyki

D. Data interpretation /

Interpretacja danych

E. Preparation of manuscript

/ Wyszukiwanie i analiza

literatury

F. Literature analysis /

Wyszukiwanie i analiza

literatury

G. Funds collection /

Zebranie funduszy

Summary: The aim of the article is to analyze the role and significance of the presence of animals in supporting children's development in the context of selected psychological, social, and educational aspects. To gather empirical material, the method of literature analysis was used, aiming to identify the main mechanisms and benefits of interactions between children and animals, as well as to present key conclusions based on available scientific sources. Based on the materials used it explores the numerous benefits of animal-assisted therapy, such as fostering empathy, cultivating a sense of responsibility, and enhancing interpersonal skills. Moreover, interaction with animals contributes to stress reduction, improved mental well-being, and the facilitation of socialization processes. Engagement with four-legged companions is shown to play a pivotal role in children's emotional, social, and cognitive growth.

The article emphasizes the therapeutic value of animal interaction, particularly in supporting children with developmental challenges. It reflects on how caring for and engaging with animals can serve as a vital component of a developmental support system, promoting social integration, fostering positive attitudes, and enhancing social competencies.

Keywords: supporting development, therapy, animals, animalotherapy, children

Streszczenie: Celem artykułu jest analiza roli i znaczenia obecności zwierząt w procesie wspierania rozwoju dzieci w kontekście wybranych aspektów psychologicznych, społecznych i edukacyjnych. Na potrzeby zgromadzenia materiału empirycznego wykorzystano metodę analizy literatury przedmiotu, która miała na celu identyfikację głównych mechanizmów oraz korzyści wynikających z interakcji dzieci ze zwierzętami, a także przedstawienie kluczowych wniosków na podstawie dostępnych źródeł naukowych. Na podstawie wykorzystanych materiałów ukazano jak wiele korzyści niesie ze sobą animaloterapia, między innymi sprzyja rozwijaniu empatii, poczucia odpowiedzialności oraz umiejętności interpersonalnych. Dodatkowo kontakt ze zwierzętami pozytywnie wpływa w zakresie redukcji stresu, wzmacniania dobrostanu psychicznego oraz wspomagania procesów socjalizacyjnych. Interakcje dzieci z czworonożnymi towarzyszami mogą odgrywać istotną funkcję w rozwoju emocjonalnym, społecznym i poznawczym. W artykule zwrócono uwagę na wartość terapeutyczną kontaktu ze zwierzętami w kontekście pracy z dziećmi wykazującymi trudności rozwojowe.

Refleksja nad podjętą problematyką wskazuje, że opieka nad zwierzęciem i praca z nim może stanowić istotny komponent środowiska wspierającego rozwój dziecka, wspomagając jego integrację społeczną oraz kształtowanie pozytywnych postaw i kompetencji społecznych.

Słowa kluczowe: wspieranie rozwoju, terapia, zwierzęta, animaloterapia, dzieci

Tables / Tabele: 0

Figures / Rysunek: 0

References / Literatura: 35

Submitted / Otrzymano:

2024-11-20

Accepted / Zaakceptowano:

2025-02-20

Address for correspondence: Katarzyna Nosek-Kozłowska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Żołnierska 14, 10-561 Olsztyn, Polska; email: katarzyna.nosek@onet.eu ORCID: 0000-0001-6435-1545

Copyright: © 2025 Katarzyna Nosek-Kozłowska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercialShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Wstęp

Zwierzęta od wieków były towarzyszami człowieka, a ich rola w naszym życiu wykracza daleko poza funkcję domowych pupili. Mają one pozytywny wpływ na kondycję ciała i umysł człowieka (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012). Współczesna medycyna i psychologia coraz częściej sięgają po innowacyjne metody terapii, a jedną z najbardziej efektywnych i naturalnych jest terapia z udziałem zwierząt – Animal Assisted Therapy – AAT (Nawrocka-Rohna, 2010). W przypadku dzieci, zwłaszcza tych zmagających się z różnorodnymi wyzwaniami rozwojowymi, emocjonalnymi lub fizycznymi, kontakt ze zwierzętami staje się nieocenionym wsparciem (Trzaska, Szulakiewicz, Nieroda i in. 2018).

Na wstępie warto zaznaczyć, że kontakt człowieka ze zwierzętami niesie ze sobą wiele korzyści. Przebywanie w towarzystwie zwierząt samo w sobie ma działanie terapeutyczne. Pomaga osobom w okresie rekonwalescencji, łagodzi stres, redukuje stany lękowe i nadpobudliwość, a także obniża ciśnienie krwi. Jednocześnie stymuluje do działania osoby cierpiące na depresję czy apatię (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012). Regularne interakcje ze zwierzętami mogą wywoływać pozytywne reakcje psychiczne i fizyczne u dzieci – od redukcji stresu i lęków po poprawę umiejętności społecznych i motorycznych. Zwierzęta, takie jak psy, konie, a czasem nawet małe ssaki czy ptaki, stają się nie tylko towarzyszami, ale także terapeutycznymi „narzędziami”, które pomagają dzieciom otworzyć się emocjonalnie, przezwyciężyć strach czy pokonać trudności związane z nauką lub komunikacją. Dzięki kontaktowi ze zwierzętami u dzieci rozwijają się takie cechy jak odpowiedzialność i opiekuńczość oraz szacunek dla żywych istot. Coraz częściej wykorzystuje się je zatem w terapii pedagogicznej, psychologicznej i resocjalizacji, a także ogólnym procesie wspomagania rozwoju dzieci (Trzaska, Szulakiewicz, Nieroda i in. 2018).

Wspieranie rozwoju jest kluczowym elementem współczesnej edukacji i opiera się na interdyscyplinarnym podejściu, które pozwala na objęcie dziecka oraz jego rodziny specjalistyczną opieką od momentu wykrycia pierwszych oznak zaburzeń. Podstawowym założeniem wczesnego wspomagania rozwoju jest postrzeganie rozwoju dziecka jako zintegrowanego i kompleksowego procesu, kształtowanego zarówno przez czynniki genetyczne, jak i środowiskowe. Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka oraz wsparcie rodziny w procesie terapeutycznym stwarza możliwości rozwojowe, prowadząc do osiągnięcia odpowiedniej dojrzałości fizycznej, poznawczej oraz emocjonalno-społecznej. Wprowadzenie działań stymulujących we wczesnym okresie życia dziecka ma istotny wpływ na zwiększenie jego niezależności, samodzielności i poprawę jakości życia w dorosłości (Piotrowicz, 2024). Jedną z metod oddziaływania terapeutycznego, a zarazem wspierania rozwoju dedykowaną dzieciom jest animaloterapia (zwana także zooterapią), czyli terapia z udziałem zwierząt, która usprawnia psychikę i ciało poprzez kontakt ze zwierzęciem. Może być ona stosowana w różnych kontekstach – przede wszystkim u dzieci i młodzieży, które mają różne problemy psychiczne i emocjonalne. Jest metodą wykorzystywaną także w pracy z dziećmi autystycznymi, z zaburzeniami lękowymi oraz w rehabilitacji fizycznej po urazach. Niezależnie od rodzaju wyzwania, jakie stoi przed dzieckiem, czworonożni terapeuci potrafią dostarczyć wsparcia, które nie tylko poprawia jakość życia, ale często przynosi trwałe i pozytywne efekty usprawniające codzienne funkcjonowanie (Łukasiewicz, Łukasiewicz, 2018).

Materiał i metody

Na potrzeby zgromadzenia materiału empirycznego wykorzystano metodę analizy literatury przedmiotu, której celem było zbadanie, w jaki sposób wybrane gatunki zwierząt przyczyniają się do wspierania rozwoju dzieci w aspektach emocjonalnym, społecznym oraz poznawczym. Analiza miała na celu identyfikację głównych mechanizmów oraz korzyści wynikających z interakcji dzieci ze zwierzętami, a także przedstawienie kluczowych wniosków na podstawie dostępnych źródeł naukowych. Badanie obejmowało literaturę opublikowaną w latach 2004–2024, co pozwoliło uwzględnić aktualne badania oraz najnowsze perspektywy naukowe w tej

dziedzinie. Do analizy włączono publikacje w języku polskim i angielskim, co umożliwiło przyjęcie szerokiej, międzynarodowej perspektywy badawczej. Zakres analizowanej literatury obejmował artykuły naukowe opublikowane w recenzowanych czasopismach, książki i monografie naukowe, a także przeglądy literatury oraz metaanalizy. Uwzględniono również raporty organizacji badawczych, które koncentrowały się na terapii wspomaganej zwierzętami. Wykluczono natomiast publikacje o charakterze nierecenzowanym, materiały popularnonaukowe, artykuły opiniotwórcze oraz te, które nie przedstawiały wyników badań empirycznych. Takie podejście miało na celu zapewnienie wysokiej jakości i wiarygodności zgromadzonych danych. Literaturę wyszukiwano w uznanych bazach danych naukowych, takich jak Scopus, ResearchGate oraz Google Scholar. W celu identyfikacji odpowiednich źródeł zastosowano kombinacje słów kluczowych, takich jak „terapia z udziałem zwierząt”, „posiadanie zwierząt domowych a rozwój dziecka” oraz „rozwój dzieci a zwierzęta”. Aby ograniczyć liczbę wyników, zastosowano dodatkowe filtry, takie jak zakres czasowy, typ publikacji (prace recenzowane) oraz dziedzina badań (psychologia, pedagogika, zoologia). Selekcja wyników opierała się na wstępnej analizie abstraktów, a następnie pełnych tekstów artykułów, co pozwoliło na wybór najbardziej odpowiednich prac do dalszej analizy. Przy wyborze literatury zastosowano jasno określone kryteria włączenia i wyłączenia. Do analizy włączono publikacje, które bezpośrednio odnosiły się do interakcji dzieci z wybranymi gatunkami zwierząt, a także badania uwzględniające zarówno terapeutyczne, jak i edukacyjne aspekty kontaktu ze zwierzętami. Proces analizy miał charakter narracyjny, co pozwoliło na identyfikację i integrację wspólnych wątków w literaturze. Precyzyjne określenie metodologii oraz rygorystyczne podejście do selekcji i analizy literatury pozwoliły na uzyskanie wiarygodnych i użytecznych wniosków, które mogą stanowić podstawę do dalszych badań oraz praktycznego zastosowania w edukacji i terapii dzieci.

Terapia z udziałem zwierząt – korzyści płynące z interakcji ze zwierzętami

Terapia z udziałem zwierząt (AAT – Animal Assisted Therapy) to metoda terapeutyczna, w której zwierzęta pełnią rolę wsparcia w procesie leczenia psychicznego, emocjonalnego i fizycznego. Choć stosowana od dziesięcioleci, w ostatnich latach zyskuje na popularności i cieszy się rosnącym uznaniem wśród psychologów, terapeutów oraz lekarzy. Zwierzęta – zazwyczaj psy, konie, ale także króliki, koty czy alpaki – wprowadzane są do terapeutycznych sesji, aby pomóc pacjentom na różne sposoby (Girczys-Poędniok, Pudło, Szymłak, Pasierb, 2014). Terapeutyczne oddziaływanie zwierząt znajduje szerokie zastosowanie w wychowaniu i terapii, szczególnie w pracy z dziećmi z mózgowym porażeniem dziecięcym, autyzmem, niepełnosprawnością intelektualną, przewlekłymi lub nieuleczalnymi chorobami, a także z niepełnosprawnością ruchową. Działania te, określane mianem zooterapii, są zgodnie z terminologią anglosaską klasyfikowane jako (Łukasiewicz, Łukasiewicz, 2018):

AAA (Animal Assisted Activities) – zajęcia z udziałem zwierząt,

AAT (Animal Assisted Therapy) – terapia z udziałem zwierząt,

AAE (Animal Assisted Education) – edukacja z udziałem zwierząt.

Choć udział zwierząt w procesach wychowawczych i terapeutycznych nie jest nową formą oddziaływań, wykorzystanie tej koncepcji w nowych obszarach i formach można uznać za pewnego rodzaju nowość (tamże). Główną ideą terapii z udziałem zwierząt jest stworzenie więzi między pacjentem, a zwierzęciem, która działa kojąco, wspiera rozwój umiejętności społecznych, pomaga przełamywać bariery emocjonalne i motywuje do aktywności fizycznej. Terapia z udziałem zwierząt może być stosowana w różnych formach – jako część programów psychoterapeutycznych, rehabilitacyjnych, a także w edukacji specjalnej. Niezależnie od rodzaju wyzwań, z jakimi boryka się dziecko, zwierzęta mogą odegrać ważną rolę w poprawie jego funkcjonowania (Magiera, Penar, Kłoczek, 2020). Zwierzęta, które uczestniczą w różnorodnych formach terapii muszą przejść odpowiednie szkolenia, aby mogły bezpiecznie i efektywnie wspierać proces terapeutyczny. Równie ważne jest

ich naturalne usposobienie – zwierzęta terapeutyczne muszą być spokojne, towarzyskie i odporne na stres, co czyni je doskonałymi partnerami w pracy z dziećmi (Sipowicz, Najbert, Pietras, 2016). Terapia z udziałem zwierząt to starannie zaplanowany proces, który wymaga współpracy wykwalifikowanego terapeuty, zwierzęcia terapeutycznego oraz dziecka. Każda sesja terapeutyczna jest dostosowywana do potrzeb i celów indywidualnego pacjenta, a zwierzę pełni kluczową rolę w tym procesie. Pierwszym krokiem jest ocena dziecka, w której terapeuta ocenia jego potrzeby oraz identyfikuje cele terapii. Na podstawie tego planowana jest interakcja ze zwierzęciem. Terapia składa się z kilku etapów, z których najważniejszym i pierwszym krokiem jest przełamanie lęku oraz przyzwyczajanie uczestników do obecności zwierzęcia. W trakcie początkowych spotkań obie strony – zarówno zwierzę, jak i podopieczny – wzajemnie się poznają, ucząc się swoich reakcji na różnorodne bodźce oraz zachowań w sytuacjach typowych i nietypowych. Następnym etapem jest nawiązanie bezpośredniego kontaktu poprzez dotyk, zabawę i interakcję. Na przykład w przypadku dzieci z trudnościami emocjonalnymi, terapia może koncentrować się na nawiązywaniu więzi emocjonalnych, z kolei w pracy z dziećmi wymagającymi wsparcia fizycznego, zwierzę może wspierać ćwiczenia ruchowe (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012). Efekty terapii z udziałem zwierząt u dzieci stają się zauważalne już po kilku miesiącach. Dzieci zyskują większą pewność siebie, stają się bardziej otwarte i łatwiej nawiązują relacje zarówno z rówieśnikami, jak i dorosłymi.

Zwierzęta terapeutyczne muszą spełniać specjalne wymagania – nie tylko pod względem temperamentu, ale także fizycznej kondycji. Na przykład psy terapeutyczne przechodzą rygorystyczne szkolenia, które obejmują naukę reagowania na polecenia, umiejętność zachowania spokoju w nowych sytuacjach oraz zdolność do pracy z różnorodnymi pacjentami. Zwierzęta wykorzystywane w terapii muszą być posłuszne, łagodne, zdrowe, czyste, tolerancyjne oraz muszą wykazywać chęć współpracy z terapeutą i innymi osobami. Wiele organizacji zajmuje się szkoleniem i certyfikowaniem zwierząt terapeutycznych, aby mieć pewność, że są one odpowiednio przygotowane do pracy w terapii (Karbowniczek, Mielczarek, 2007). Sesje terapeutyczne z udziałem zwierząt odbywają się w kontrolowanych warunkach, gdzie terapeuta monitoruje interakcję między dzieckiem, a zwierzęciem. Zajęcia mogą obejmować różnorodne formy aktywności – od prostych zadań, takich jak głaskanie i karmienie zwierzęcia, po bardziej zaawansowane ćwiczenia motoryczne, takie jak prowadzenie konia czy zabawa z psem. Wszystko zależy od indywidualnych potrzeb dziecka. Terapia z udziałem zwierząt może odbywać się zarówno w placówkach terapeutycznych, jak i na świeżym powietrzu, co dodatkowo wspiera relaks i poczucie komfortu u dzieci. Regularność i długość sesji zależą od konkretnego programu terapeutycznego, ale kluczowym elementem każdej terapii jest nawiązanie głębokiej relacji między dzieckiem, a zwierzęciem. Taka relacja pomaga dziecku otworzyć się emocjonalnie i motywuje je do aktywnego udziału w terapii, co przynosi długotrwałe korzyści (Kulisiewicz, 2007). Zajęcia mogą być realizowane indywidualnie, w zespołach lub grupowo, w zależności od potrzeb pacjenta lub pacjentów. Cele i zadania są dostosowywane do indywidualnych wymagań uczestników terapii. Terapię z udziałem zwierząt (AAT) prowadzi wykwalifikowany specjalista, taki jak fizjoterapeuta czy lekarz. Podczas każdej sesji terapeuta koncentruje się na realizacji głównego celu terapii. Przykładowe cele, które można osiągnąć dzięki programowi AAT, to (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012):

- - rozwijanie funkcji motorycznych,
- - rozwijanie poczucia równowagi,
- - doskonalenie zdolności koncentracji,
- - nauka efektywnego wypoczynku,
- - wzmacnianie poczucia własnej wartości,
- - redukcja lęku,
- - zmniejszanie odczucia osamotnienia,
- - rozwijanie słownictwa,
- - rozwijanie interakcji z innymi uczestnikami zajęć lub chęci brania udziału w zajęciach.

Jednym z najważniejszych aspektów terapii z udziałem zwierząt jest jej zdolność do poprawy stanu emocjonalnego dzieci. Kontakt ze zwierzęciem może działać uspokajająco, redukując poziom stresu i lęku, który często towarzyszy dzieciom z różnymi zaburzeniami, takimi jak nadpobudliwość psychoruchowa, depresja, lęki społeczne, zaburzenia koordynacji ruchowej. Zwierzęta mają unikalną zdolność do tworzenia więzi z dziećmi na poziomie, który nie wymaga słów. Czworonożny terapeuta akceptuje dziecko bezwarunkowo, co buduje w nim poczucie bezpieczeństwa i zaufania. Dzieci, które zmagają się z niską samooceną lub odczuwają lęk przed odrzuceniem, mogą odnaleźć w relacji ze zwierzęciem wsparcie, które pomaga im otworzyć się emocjonalnie (Chmiel, Kubińska, Derewiecki, 2014). Interakcje z czworonożnymi terapeutami mogą również pomagać dzieciom w nauce empatii. Opieka nad zwierzęciem, dbanie o jego potrzeby i obserwacja jego reakcji uczą dzieci odpowiedzialności oraz lepszego rozumienia emocji – zarówno swoich, jak i innych ludzi. Dzieci z trudnościami w nawiązywaniu relacji z rówieśnikami, często znajdują w zwierzętach przyjaciół, co pozwala im z czasem otworzyć się na relacje międzyludzkie (Karbowniczek, Mielczarek, 2007). Zwierzęta mogą odgrywać kluczową rolę nie tylko w rozwoju emocjonalnym i społecznym dzieci, ale także w poprawie ich zdolności fizycznych. Jednym z najbardziej znanych przykładów terapii fizycznej z udziałem zwierząt jest hipoterapia, czyli rehabilitacja przy wsparciu koni. Ruchy konia, które przypominają ruchy ludzkiego chodu, pomagają dzieciom w rozwijaniu równowagi, koordynacji i siły mięśniowej. Dzieci z zaburzeniami neurologicznymi, w tym z mózgowym porażeniem dziecięcym, często korzystają z terapii na koniach, ponieważ rytmiczny ruch konia stymuluje mięśnie i zmysły, co wspomaga poprawę funkcji motorycznych. Hipoterapia może także zwiększać zakres ruchu, wspierać poprawę postawy oraz zwiększać świadomość ciała. Sam kontakt z koniem, a także konieczność trzymania równowagi podczas jazdy, wymagają od dziecka aktywnego zaangażowania fizycznego, co dodatkowo motywuje do pracy nad swoimi umiejętnościami. Nie tylko konie są wykorzystywane w terapii motorycznej. Psy terapeutyczne mogą pomagać dzieciom w rozwijaniu motoryki małej poprzez zabawę, a także motywować je do wykonywania ćwiczeń fizycznych, takich jak bieganie, podskakiwanie czy schylanie się. W wielu przypadkach zwierzęta sprawiają, że dzieci bardziej angażują się w terapię, zapominając o tym, że wykonują trudne dla nich ćwiczenia. W rezultacie, dzieci zyskują większą sprawność, a proces rehabilitacji staje się dla nich bardziej przyjemny i mniej stresujący (Magiera, Penar, Klocek, 2020). Caroline LaFrance, Linda J Garcia, Julianne Labreche (2007) wskazują na istotny potencjał zastosowania psów terapeutycznych w procesie rehabilitacji osób z afazją, szczególnie w kontekście stymulowania komunikacji społecznej. Obecność psa terapeutycznego może działać jako katalizator zarówno komunikacji werbalnej, jak i niewerbalnej, co podkreśla potencjał tej formy terapii w poprawie jakości życia pacjentów z zaburzeniami mowy i języka. Wprowadzenie psa do procesu terapeutycznego nie tylko wzbogaca środowisko rehabilitacyjne, ale również tworzy naturalny kontekst do rozwijania umiejętności społecznych. Pacjenci, dzięki obecności psa, chętniej angażują się w rozmowy z innymi, co sugeruje, że zwierzę może pełnić funkcję mediatora w nawiązywaniu i utrzymywaniu relacji międzyludzkich. Psy mogą działać jako „mosty” społeczne, ułatwiając nawiązywanie kontaktu i budowanie relacji, szczególnie u osób, które zazwyczaj doświadczają trudności w tym obszarze. Obecność psa terapeutycznego stwarza przestrzeń wolną od osądzania, co sprzyja wzrostowi pewności siebie i redukcji stresu związanego z podejmowaniem prób komunikacyjnych (LaFrance, Garcia, Labreche, 2007).

Obecność zwierząt podczas sesji terapeutycznych może także łagodzić objawy depresji, zachęcając dzieci do wyrażania emocji, z którymi wcześniej miały trudności. Zwierzęta pełnią rolę „pomostu” między dzieckiem, a terapeutą, tworząc atmosferę zaufania i akceptacji. Renata Bociarska, Andrzej Guzowski oraz Elżbieta Krajewska-Kułak (2020) wskazują, że badania dotyczące wpływu zwierząt na człowieka pozwoliły na wyodrębnienie kilku mechanizmów tego oddziaływania:

- Afektywny – oparty na emocjach powstających między człowiekiem a zwierzęciem. Silniejsza więź emocjonalna prowadzi do lepszych efektów zooterapii.

- Stymulacja psychologiczna – interakcja ze zwierzęciem wspiera rozwój zachowań społecznych oraz funkcji poznawczych.
- Rekreacyjny – zabawa ze zwierzęciem wywołuje radość i śmiech, co jest szczególnie pomocne dla osób cierpiących z powodu izolacji czy niskiej samooceny.
- Psychosomatyczny – mechanizmy takie jak afektywny, psychologiczny i rekreacyjny mają wpływ na aspekty psychosomatyczne, ponieważ wiele schorzeń somatycznych wiąże się z komponentą psychiczną.
- Fizyczny – aktywność fizyczna w towarzystwie zwierzęcia odgrywa istotną rolę w terapii.
- Skojarzony – w kontakcie ze zwierzęciem często jednocześnie aktywuje się kilka z wymienionych mechanizmów.

Terapia z udziałem zwierząt jest szczególnie skuteczna w pracy z dziećmi, które mają trudności w wyrażaniu emocji lub doświadczają intensywnych lęków społecznych. Interakcje ze zwierzętami zwiększają poziom oksytocyny, hormonu związanego z poczuciem szczęścia i więzi społecznych, co pomaga dzieciom poczuć się bardziej komfortowo i zrelaksować się w trudnych dla nich sytuacjach. Wiele dzieci, które przeszły traumatyczne doświadczenia, takie jak przemoc domowa czy utrata bliskiej osoby, znajduje ulgę w towarzystwie zwierząt. Terapia z udziałem zwierząt może stworzyć bezpieczną przestrzeń, w której dziecko czuje się gotowe do otwarcia się i przetwarzania swoich emocji, co wspiera ich psychiczne uzdrowienie (Drwięga, Pietruczuk, 2015). Terapia wspomagana przez zwierzęta ma potencjał jako skuteczna interwencja w leczeniu zaburzeń psychicznych i behawioralnych (Kamioka, Okada, Tsutani et al, 2014). Interwencje wspomagane przez zwierzęta zyskują na znaczeniu także w onkologii pediatrycznej oraz wykazują potencjał jako cenne uzupełnienie tradycyjnych metod leczenia. Systematyczny przegląd literatury w tym zakresie podkreśla korzyści zarówno dla dzieci chorych na nowotwory, jak i ich rodziców, opiekunów oraz personelu medycznego. U pacjentów pediatrycznych terapia z udziałem zwierząt pomaga zmniejszać stres i lęk związany z leczeniem, hospitalizacją czy procedurami medycznymi. Interakcje ze zwierzętami poprawiają ich dobrostan emocjonalny i odwracają uwagę od bólu, ułatwiając radzenie sobie z dyskomfortem leczenia (Cotoc, An, Klonoff-Cohen, 2019). Rodzice i opiekunowie również korzystają z efektów tych interwencji, ponieważ widzą pozytywny wpływ na swoje dzieci, co redukuje ich własny stres i napięcie emocjonalne. Obecność zwierząt stwarza dla nich chwile relaksu oraz poczucie normalności w trudnym czasie terapii onkologicznej. Dla personelu medycznego terapia z udziałem zwierząt stanowi narzędzie ułatwiające pracę – poprawia współpracę pacjentów i tworzy przyjazną atmosferę w środowisku szpitalnym, co może wpływać na efektywność leczenia (Cotoc, An, Klonoff-Cohen, 2019).

Podsumowując, terapia z udziałem zwierząt może być skutecznym wsparciem emocjonalnym i praktycznym dla pacjentów pediatrycznych, ich rodzin oraz personelu, jednak jej wdrożenie wymaga dalszych prac badawczych i organizacyjnych.

Wczesne wspieranie rozwoju dziecka i jego znaczenie

Wspomaganie rozwoju dziecka – to maksymalizowanie jego potencjału rozwojowego, rozwijanie umiejętności społecznych, zapewnienie uczestnictwa w jak najmniej ograniczającym środowisku i zapobieganie lub redukcja prawdopodobieństwa wystąpienia zaburzeń w zachowaniu, problemów zdrowotnych, czy też innych wtórnych stanów wynikających z niepełnosprawności (Skórczyńska, 2006). Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka to kluczowy proces, który ma na celu zapewnienie dzieciom z niepełnosprawnościami, z zaburzeniami rozwojowymi lub ryzykiem ich wystąpienia najlepszych warunków i możliwości do pełnego wykorzystania ich potencjału rozwojowego. Warto podkreślić, że „wczesne wspomaganie rozwoju jest procesem planowych i systematycznych oddziaływań mających na celu ukształtowanie takich wzorców interakcji między opiekunami a dzieckiem, które najbardziej sprzyjają usprawnianiu jego funkcjonowania fizycznego,

psychicznego i społecznego. Oddziaływania prowadzone są przez zespół specjalistów w ścisłej współpracy z rodziną i obejmują dzieci zagrożone niepełnosprawnością oraz niepełnosprawne od chwili wykrycia zagrożenia lub stwierdzenia niepełnosprawności do podjęcia nauki w szkole” (Twardowski, 2014). Wspomaganie odnosi się do czynników niezwiązanych z dysfunkcjami czy zaburzeniami, lecz dotyczących pozytywnie ocenianych cech psychicznych, mechanizmów osobowościowych oraz wpływów środowiskowych. Oznacza to, że jego celem jest utrwalanie i wzmacnianie tego, co sprzyja rozwojowi i ma korzystny wpływ na jednostkę (Wiśniewska, 2021.). Marta Wiśniewska (2021, s.9) zaznacza: „wspomaganie rozwoju dziecka może być wspaniałą wędrówką, podczas której stale trzeba za nim podążać, dostosowywać się do jego aktualnych potrzeb, możliwości”. Proces wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka obejmuje szeroki zakres działań i interwencji, które mają na celu wspieranie dzieci w ich naturalnym środowisku życia. Wczesna diagnostyka jest kluczowym elementem w procesie wspomaganie rozwoju dziecka, ponieważ jak najszybsze wykrycie ewentualnych problemów rozwojowych pozwala na efektywne wdrożenie odpowiednich działań, co z kolei zwiększa szanse na skuteczne wsparcie rozwoju dziecka (Wójtowicz-Szeffler, 2018). W praktyce obejmuje to regularne badania przesiewowe, obserwacje oraz konsultacje specjalistyczne. Oceniając rozwój małego dziecka warto brać pod uwagę wszystkie sfery funkcjonowania, w tym fizyczną, motoryczną, poznawczą, społeczną, emocjonalną i osobowości (tamże). Rozwój dzieci do siódmego roku życia jest kluczowym etapem, który ma wpływ na ich przyszłe umiejętności i zdolności (Trempała, 2012). Wspieranie tego rozwoju wymaga zastosowania różnorodnych metod, które obejmują zarówno edukację formalną, jak i nieformalne formy nauki przez zabawę, która jest formą aktywności dziecka, pozwalającą mu na odtwarzanie i przekształcanie własnych doświadczeń ze świata rzeczywistego. Poprzez ponowne ich przeżywanie, dziecko może przetwarzać te doświadczenia, integrując je w struktury symboliczne, które stanowią podstawę dla rozwoju aktywności wewnątrzpsychicznej (Tyszkowa, 1988). Tworzenie indywidualnych programów terapeutycznych oraz interdyscyplinarna współpraca specjalistów są fundamentem skutecznego wsparcia. Wśród metod wykorzystywanych w procesie wspomaganie rozwoju dzieci wyróżniamy terapię integracji sensorycznej, ruch rozwijający Weroniki Sherborne, kinezylogię edukacyjną, muzykoterapię, terapię z udziałem zwierząt (Olesińska, 2017).

Podstawą wczesnego wsparcia jest postrzeganie rozwoju dziecka jako całościowego i zintegrowanego procesu, zależnego zarówno od czynników genetycznych, jak i środowiskowych. Kluczową rolę w tym procesie odgrywa aktywność, rozumiana jako wrodzona skłonność, która determinuje wszelkie zachowania. Działania wspierające powinny zatem aktywnie stymulować ten rozwój (Grabowska, 2015).

Wybrane rodzaje animaloterapii wykorzystywane w pracy z dziećmi

Animaloterapia, czyli terapia z udziałem zwierząt, to metoda wspomaganie rehabilitacji, która zyskuje coraz większą popularność. Jest to naturalna forma terapii oparta na korzystnym kontakcie pacjenta ze zwierzęciem. Zwierzę spełniające odpowiednie wymagania staje się integralnym elementem procesu leczenia, a zaangażowanie go w czynne uczestnictwo w kontakty, zabawę pozwala człowiekowi na pozbycie się blokujących go barier psychicznych (Rytel, 2022). Wśród różnych form tej terapii wyróżnia się kilka specyficznych metod, takich jak dogoterapia, hipoterapia, felinoterapia, alpakoterapia oraz delfinoterapia. Każda z tych technik opiera się na interakcji pacjenta z odpowiednio dobranym zwierzęciem, co wspomaga nie tylko zdrowie fizyczne, ale również psychiczne. Warto przyjrzeć się, jak każda z tych metod wpływa na proces rehabilitacji oraz jaką rolę pełnią zwierzęta w terapii. Marguerite E. O’Haire (2013) zaznacza, że interwencje z udziałem zwierząt mają potencjał także jako techniki wspierająca tradycyjne terapie.

Dogoterapia

Dogoterapia jest jedną z form animaloterapii, polegającą na pracy z pomocą psów. Podstawowym celem terapii kontaktowej jest nawiązanie psychologicznej więzi ze zwierzęciem, co nie tylko przyspiesza proces leczenia, ale także pozytywnie wpływa na rozwój psychospołeczny pacjenta. Obecność psa podczas zajęć terapeutycznych działa motywująco, wprowadza elementy spontaniczności i radości, a jednocześnie daje poczucie bezpieczeństwa (Chan, Gonzalo, 2019). Pies akceptuje człowieka bezwarunkowo, nie ocenia go ani nie stawia wymagań, lecz kocha za samą obecność. Jego wierność i oddanie sprawiają, że pozostaje przy człowieku niezależnie od jego sukcesów czy porażek (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012). Pies od zawsze towarzyszył człowiekowi, często jest jego najlepszym przyjacielem. Dogoterapia to skuteczna metoda wspierająca usprawnianie zaburzonych lub opóźnionych funkcji poprzez różnorodne zajęcia, które umożliwiają nawiązanie przyjaźni oraz zdobycie bezwarunkowego, akceptującego towarzysza. Pies terapeuta, pełniący rolę czworonożnego przyjaciela, pomaga przywrócić radość, motywację i wiarę we własne możliwości, a także zachęca do udziału w terapii, która bywa monotonna lub bolesna. Zajęcia dogoterapeutyczne tworzą sprzyjające warunki do podejmowania działań twórczych oraz naśladowania. Wspólna zabawa i nauka, oparte na identyfikacji i współdziałaniu, umożliwiają pacjentowi budowanie swojej roli jako istoty społecznej. Kluczowym celem terapii jest odkrywanie i aktywizowanie naturalnych predyspozycji człowieka, a także poznanie jego mocnych stron, potrzeb i możliwości (Franczyk, Krajewska, Skorupa, 2012).

Hipoterapia

Animaloterapia to kompleksowy obszar interwencji terapeutycznych, który nie opiera się jedynie na kontaktach z małymi zwierzętami domowymi. Przykładem terapeutycznego zwierzęcia o większych rozmiarach jest koń (Gruba, Czudek, 2024). Jazda konna ma pozytywny wpływ na zdrowie człowieka. Zajęcia terapeutyczne z udziałem koni oddziałują nie tylko na sferę fizyczną, ale także na psychikę, emocje oraz aktywizację uczestników (Macauley, Gutierrez, 2004). Kontakt z żywym zwierzęciem oraz prowadzenie zajęć na świeżym powietrzu sprzyja wyciszeniu pacjenta i redukcji jego zaburzeń emocjonalnych. Ponadto, dzięki podobieństwu ruchów konia do ruchów chodzącego człowieka, pacjent ma szansę ćwiczyć prawidłową postawę ciała oraz wzmacniać odpowiednie grupy mięśni (Sobuś, Łagan, 2010). Terapia z udziałem koni, zwana hipoterapią, znalazła szerokie zastosowanie w leczeniu wielu schorzeń. Jest to metoda gimnastyki leczniczej oparta na neurofizjologii, która uwzględnia pacjenta w jego pełnej złożoności psychosomatycznej. Hipoterapia jest wykorzystywana między innymi w kompleksowej rehabilitacji dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym (MPD), osób z autyzmem, po amputacji kończyn dolnych, pacjentów ze stwardnieniem rozsianym (SM), z niedowładem połowicznym, wadami postawy oraz osób niewidomych (Rosińczuk-Tonderys, Uchmanowicz, Stojak, 2005).

Felinoterapia

To zajęcia terapeutyczne prowadzone z pomocą kotów. Felinoterapia jest skierowana przede wszystkim do osób, które boją się psów lub są uczulone na ich sierść. Koty sprawdzają się doskonale jako towarzysze dla osób z depresją lub nadpobudliwością. Niejednokrotnie motywują osoby upośledzone do wysiłku, pracują też często z młodzieżą agresywną i osobami uzależnionymi. Koty uczą dzieci właściwego postępowania ze zwierzętami. Ponadto mruczenie kota kojąco wpływa na psychikę chorych, redukuje stres i uspokaja. Dzięki ćwiczeniom z dziećmi niepełnosprawnymi zwierzęta te przyczyniają się do poprawy ich rozwoju fizycznego i psychicznego. Felinoterapia koncentruje się na poprawie kondycji psychicznej i fizycznej poprzez interakcję z kotem oraz jego opiekunem. Nawet samo obserwowanie kota lub przebywanie w jego otoczeniu może mieć działanie terapeutyczne (Goleman, Drozd, Karpiński, Czyżowski, 2012).

Alpakoterapia

Zooterapię z udziałem alpak stosuje się w celu wspierania rehabilitacji umysłowej i ruchowej osób z niepełnosprawnościami, bazując na terapeutycznym kontakcie z tymi zwierzętami. Dzięki takim aktywnościom jak zabawy, przytulanie czy głaskanie, dzieci stają się bardziej otwarte, radosne, uśmiechnięte i z większą precyzją wykonują ćwiczenia (Cavalcanti, Knowlton, 1998). Terapia ta doskonale wpisuje się w pedagogikę specjalną, obejmującą procesy wychowawcze, opiekuńcze, edukacyjne oraz terapeutyczne skierowane do osób z niepełnosprawnościami (Fałkowski, Ząbek, Żebrowska, 2024).

Delfinoterapia

Delfinoterapia to proces prowadzony pod okiem zespołu specjalistów, w skład którego wchodzi lekarz, weterynarz, trener oraz psychoterapeuta. W psychoterapii wykorzystywane są specjalnie wyszkolone delfiny o łagodnym usposobieniu. Środowisko wodne, w którym odbywają się sesje terapeutyczne, sprzyja relaksacji i odprężeniu organizmu, co odgrywa istotną rolę w rehabilitacji ruchowej dzieci. Fizyczny kontakt z delfinem pobudza wydzielanie endorfin, które łagodzą ból, poprawiają oddychanie, wspierają termoregulację i regulują wydzielanie różnych hormonów. Wysoka skuteczność delfinoterapii wynika z wyjątkowych cech tych zwierząt, takich jak rozwinięte zdolności poznawcze, naturalna ciekawość i wysoki poziom uspołecznienia (Lukasek, 2019).

Animaloterapia to skuteczna i wszechstronna forma terapii, która wykorzystuje unikalne cechy zwierząt w procesie rehabilitacji. Zarówno psy, konie, koty, alpaki, jak i delfiny oferują pacjentom nie tylko wsparcie fizyczne, ale również emocjonalne. Każda z tych form terapii dostosowywana jest indywidualnie do potrzeb dziecka, wspierając jego rozwój w sposób naturalny i angażujący. Omówione rodzaje zooterapii to metody, które pomagają pacjentom odzyskać równowagę emocjonalną, poprawić zdolności ruchowe oraz znaleźć motywację do dalszej pracy nad sobą. Obecność zwierząt w terapii wprowadza elementy radości, bezpieczeństwa i bezwarunkowej akceptacji, co o sprawia, że są wyjątkowo skuteczne w pracy z osobami w każdym wieku i z różnorodnymi potrzebami.

Podsumowanie

Terapia z udziałem zwierząt to nie tylko innowacyjne podejście, ale także naturalne i pełne empatii wsparcie w procesie rozwoju dzieci. Czworonożni terapeuci wnoszą do terapii unikalną wartość – ich obecność działa kojąco, stymulująco i motywująco. Zwierzęta są w stanie nawiązać więź z dziećmi na poziomie emocjonalnym, co czyni je niezwykle efektywnymi w pracy nad trudnościami psychologicznymi, społecznymi i fizycznymi.

Ostatecznie, terapia z udziałem zwierząt oferuje dzieciom możliwość nie tylko wyjścia z problemów zdrowotnych, ale także rozwinięcia umiejętności, które są kluczowe dla ich dalszego życia. Dzięki zwierzętom dzieci uczą się empatii, odpowiedzialności, a także radzenia sobie z emocjami. W przyszłości, wraz z rozwojem badań nad terapią z udziałem zwierząt, możemy spodziewać się jeszcze większego wykorzystania tej metody w różnych obszarach leczenia i wsparcia. Zachęcanie rodziców i opiekunów do rozważenia terapii z udziałem zwierząt dla swoich dzieci może otworzyć nowe możliwości w leczeniu i wspomaganiu rozwoju najmłodszych. Zwierzęta – wierni towarzysze – stają się niezastąpionymi terapeutami, których rola wciąż rośnie w nowoczesnej medycynie i psychologii.

Bibliografia:

1. Bociarska, R., Guzowski, A. N., Krajewska-Kułak, E. (2020). Wpływ obecności psa na samopoczucie i poziom satysfakcji życiowej wolontariuszy schroniska, W: Krajewska-Kułak, E. i in. (red.), *W drodze do brzegu życia. T. 19*. Białystok: Uniwersytet Medyczny w Białymstoku.
2. Cavalcanti Sandra, M.C., Knowlton, F.F. (1998). Evaluation of physical and behavioral traits of llamas associated with aggressiveness toward sheep-threatening canids. *Applied Animal Behavioral Science*, 61(2), 143-158. [https://doi.org/10.1016/S0168-1591\(98\)00186-5](https://doi.org/10.1016/S0168-1591(98)00186-5)
3. Chan, M.M., Gonzalo, T.R. (2019). The "pet effect" in cancer patients: Risks and benefits of human-pet interaction. *Crit. Rev. Oncol. Hematol.*, 143, 56-61. <https://doi.org/10.1016/j.critrevonc.2019.08.004>
4. Chmiel, K., Kubińska, Z., Derewiecki, T. (2014). Terapie z udziałem zwierząt w rehabilitacji różnych form Niepełnosprawności, *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 95(3), 591-595.
5. Cotoc, C, An, R, Klonoff-Cohen, H. (2019). Pediatric Oncology and Animal-Assisted Interventions: A Systematic Review. *Holist Nurs Pract* 33(2), 101-110. <https://doi.org/10.1097/HNP.0000000000000313>
6. Drwiega, G., Pietruczuk, Z. (2015). Dogoterapia jako forma wspomagania rozwoju dziecka niepełnosprawnego, *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązywania, III*, 57-68.
7. Fałkowski, R., Ząbek, K., Żebrowska, K. (2024). Świadomość nauczycieli na temat alpakoterapii, W: Rutkowska, E., Zaworski, K. (red.), *Dyscypliny komplementarne fizjoterapii*. Biała Podlaska: Akademia Bialska im. Jana Pawła II.
8. Franczyk, A., Krajewska, K., Skorupa, J. (2012). *Baw się poprzez animaloterapię. Przykłady gotowych sytuacji edukacyjnych z udziałem zwierząt*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
9. Girczys-Poędniok, K., Pudło, R., Szymłak, A., Pasierb, N. (2014). Zastosowanie terapii z udziałem zwierząt w praktyce psychiatrycznej. *Psychiatria*, 11(3), 171-176.
10. Goleman, M., Drozd, L., Karpiński, M., Czyżowski, P. (2012). Felinoterapia jako alternatywna forma terapii z udziałem zwierząt. *Medycyna Weterynaryjna* 68(12), 732-735.
11. Grabowska, B. (2015). Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka – zadanie lokalnej polityki społecznej. *Polityka Społeczna*, 10, 15-19.
12. Gruba, J., Czudek, A. (2024). Onoterapia jako forma rehabilitacji psychoruchowej osób z niepełnosprawnością. *Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej* 1(17), 297-312.
13. Kamioka, H, Okada, S, Tsutani, K, Park, H, Okuizumi, H, Handa, S, Oshio, T, Park, SJ, Kitayuguchi, J, Abe, T, Honda, T, Mutoh, Y. (2014). Effectiveness of animal-assisted therapy: A systematic review of randomized controlled trials. *Complement Ther Med*. 22(2), 371-90. <https://doi.org/10.1016/j.ctim.2013.12.016>
14. Karbowniczek, J., Mielczarek, J. (2007). Dogoterapia jako naturalna metoda wspomagania, leczenia i rehabilitacji dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych, *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce: kwartalnik dla nauczycieli*, 2, 37-45.
15. Kulisiewicz, B. (2007). *Witaj, piesku! Dogoterapia we wspomaganiu rozwoju dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
16. LaFrance, C, Garcia, LJ, Labreche, J. (2007). The effect of a therapy dog on the communication skills of an adult with aphasia. *Commun Disord* 40(3), 215-24. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2006.06.010>
17. Lukasek, A. (2019). Delfinoterapia – terapia wspomagana obecnością delfina - na przykładzie Delfinarium „Oskar” w Truskawcu. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 6, 3-13. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.3741>
18. Łukasiewicz, B., Łukasiewicz, M. (2018). Terapia z udziałem małych zwierząt, W: M. Bernasiewicz, M. Noszczyk-Bernasiewicz (red.), *Dobre praktyki resocjalizacyjne w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w Polsce*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

19. Macauley, B.L., Gutierrez, K.M. (2004). The Effectiveness of Hippotherapy for Children With Language-Learning Disabilities. *Commun Disord Q*, 25(4), 205-217. <https://doi.org/10.1177/15257401040250040501>
20. Magiera, A. M., Penar, W., Klocek, Cz. (2020). Możliwości wykorzystania różnych gatunków zwierząt w celach terapeutycznych na przykładzie konia, psa oraz kawii domowej. *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, 26(2), 124-128. <https://doi.org/10.26444/monz/122072>
21. Nawrocka-Rohna, J. (2010). Dogoterapia jako metoda wspomagania rehabilitacji dziecka z zaburzeniami rozwoju. *Nowiny Lekarskie*, 79(4), 304-310.
22. O'Haire, M. E. (2012). Animal-Assisted Intervention for Autism Spectrum Disorder: A Systematic Literature. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43, 1606-1622. <https://doi.org/10.1007/s10803-012-1707-5>
23. Olesińska, J. (2017). Wybrane metody wspomagania rozwoju dzieci z zespołem Downa, W: P. Domżał, M. Gitling, I. Wojacek (red.), *Socjologiczno – pedagogiczne aspekty niepełnosprawności*. Racibórz: Wydawnictwo Naukowe Polska Edukacja.
24. Piotrowicz, R. (2024). *Wczesne wspomaganie rozwoju dziecka – kompleksowe wsparcie terapeutyczne dziecka i rodziny. Diagnoza a problem*. Ośrodek Rozwoju Edukacji, https://ore.edu.pl/wp-content/uploads/phocadownload/pracownie/piotrowicz_wczesne-wspomaganie-rozwoju-dziecka.pdf#page=1&zoom=auto,-272,68.
25. Rosińczuk-Tonderys, J., Uchmanowicz, I., Stojak, B. (2005). Hipoterapia jako forma rehabilitacji w mózgowym porażeniu dziecięcym, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin – Polonia, LX*, Suppl. XVI, 22-25.
26. Rytel, B. (2022). Terapia z udziałem kur. *Wiadomości Zootechniczne, LX* (3-4), 101-105.
27. Sipowicz, K., Najbert, E., Pietras, T. (2016). Dogoterapia jako forma wsparcia osób z niepełnosprawnością. *Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo*, 1(31), 51-64. <https://doi.org/10.5604/17345537.1209246>
28. Skórczyńska, M. (2006). *Współczesne tendencje we wczesnej interwencji u dzieci zagrożonych niepełnosprawnością lub niepełnosprawnych*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
29. Sobuś, M., Łagan, S. (2010). Hipoterapia jako naturalna forma rehabilitacji. *Aktualne Problemy Biomechaniki*, 4, 173-178.
30. Trempała, J. (2012). Wczesne kompetencje poznawcze w rozwoju dziecka. *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy, Nauki Społeczne*, 2, 9-22.
31. Trzaska, P., Szulakiewicz, M., Nieroda, T., Kujawska, B., Franczak-Zielińska, R. (2018). Program edukacyjno-terapeutyczny „Animals”. W: M. Bernasiewicz, M. Noszczyk-Bernasiewicz (red.). *Dobre praktyki resocjalizacyjne w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich w Polsce*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018.
32. Twardowski, A. (2014). *Wczesne wspomaganie rozwoju dzieci z niepełnosprawnościami w środowisku rodzinnym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
33. Tyszkowa, M. (1988). Zabawa dziecka; symbolizacja, poznanie, autokomunikacja. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3-4, 47-62.
34. Wiśniewska, M. (2021). *Wspomaganie rozwoju dziecka z niepełnosprawnością intelektualną. Poradnik dla rodziców i terapeutów*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
35. Wójtowicz-Szeffler, M. (2018). *Diagnozowanie rozwoju małego dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.